

Янги тузумдан нажот кутган Хамзага ўхшаган ижодкорлар атеистик мавзуларда асарлар ёзишга ўтди.

Мустакиллик даврида тарихимизни, адабий меросимизни, айникса, киргин-катагон килинган ёзувчилар ижодини ўрганишга кенг йўл очилди, бу борада хозир кўп ишлар килинмоқда. Жумладан, Хамза шеъриятининг ўзи биланок адабиётимиз тарихидан мустахкам ўрин олиши мумкин.

Хамза ўзбек театрининг яратилиши ва ривожига катта хисса қўшди. Дарсликлариди бутунлай янги принципни қўллади: улар диний ва дунёвий илм асосида ёзилди. Бир маколасида «Ким хакикатпараст, ким миллатни суювчи, ким ўз халқини бир кўзда кўрувчи, ким жамоат хизматида жони-молини фидо этувчи айтилсун, бу майдону хакикатга кирсун», деб ёзди. Бир мухаммасида «Гар хакикат йўлига бир рахнамо топса кўнгул», дейди ва «Миллий ашулалар...» мажмуасида шу ниятини журъат билан тарғиб этади. Унда шоир халқни уйғонишга, бирлашиш ва хакикат учун курашга чакиради: «Бирлашсун энди бошимиз, маслакда қари ёшимиз», «Хак йўлида жон берсак, бўлсак миллат қурбони»...

Адиб бошқа бир асарида хаммага «бир кўз билан қарайлик», деган иборани ишлатади, халқни бою камбагалга ажратмайди. Ортикча тўй-хашамлар, киморбозлик, кўкнорихўрлик, махаллийчилик, бир-бирини кўролмаслик, дангасалик, айникса, илмсизликни шафқатсиз танқид қилади: «Тонумаслар ўзларин беҳушлар», деб афсусланади: «Ўзингизга бир боксангиз эди кўзингиз йиришуб», дея хитоб этади. Форс ва араб тилларини пухта билган Хамза динга сидқидилдан ишонган. Отасига йўллаган бир мактубида «Бир бедона кафш сотиб олган эдим, рамазон келиб қолди: яна сотиб юбордим. Ифторлик ва сахарликка харжладим», дейди.

Аммо 1917 йилги Октябр тўнтаришидан кейин мамлакатда большевиклар томонидан динга, мадрасалар, диндорларга қарши бошланган шафқатсиз оммавий кураш жуда ёмон оқибатларга олиб қелди. Янги тузумдан нажот кутган Хамзага ўхшаган ижодкорлар атеистик мавзуларда асарлар ёзишга ўтди. Сўнгра динга нисбатан бошланган адолатсиз кураш дин рахнамоларининг норозилигига сабаб бўлди. Бундай ҳол Хамзага ўхшаганларни қалғитди. У: «Мулла, эшонлар қутурди, дин, шариатнинг исмидан «гозийлик» деган ёлгонга адашган эрлар сотилди» ва «Дўзахни писанд этмади қуфринда Ниёзий», деб ёзди. Хамза аслида жаҳолатга қарши курашмоқчи бўлади. Шўролар даврида бирорта асарида ижобий маънода тасвирланган дин кишии йўқ. Баъзилар Хамзанинг мардикорлик воқеаси муносабати билан ёзган «Яшасун чун ватан

ўгли» ва «Сидки дил бирла дуо» шеърларида чоризмни мактаган, ўз халкини мардикорликка даъват этган, деб уларга салбий баҳо берадилар. Эхтимолки, бу шеърлар махаллий маъмурлар талаб-буйруги билан ёзилган. Лекин Хамза «Подшоҳимизга садокат кўрсатинг, ахли ватан, то курбон ўлсун жонимиз», деб даъват этган бўлса-да, шеърнинг руҳига ўз юртини, ўз халкини кадрлаш туйғуси сингдирилган. Хамза аслида мардикорликнинг кандай огир кулфатлар келтирганини яхши билади. «Согиниб», «Салом айтинг» каби шеърларида мардикорларнинг фожиали аҳолини кўрсатиб беради. Лекин у шеърларига жуда муҳим бир гоёни сингдиради: жаҳолатда қолиб кетган ва ўз бахт-саодати учун курашмаган одамнинг жазоси шу, бу кунларинг сенларга сабоқ бўлсин, демокчи. Каранг: «Жазо шул каю миллат, ки хикмат, илму фан билмас», «Эсак дониш эли ўлмас биз мунча расволар», «Бу кунлар ибрат ўлсун, эй...». Адиб бошқа бир ўринда очикдан-очик бундай деб ёзган эди: «Мана, букун хақиқат, хуррият воситаси билан эски хоин ва золим, мустабид ҳукумати 50 йилдан бери бўйин, кўл ва оёғимизга сезимсиз солуб келган умрлик оғур занжирларин кўзга кўрсатиб ечди, халос килди. Букун хақиқат, мусовот воситаси била, бир тараф, золим амалдорлар, иккинчи тарафдан, раҳмсиз, шафқатсиз талончилар темир тирноғи остида пўстлари бутун сидирилуб, юраклари эзилуб... турган мазлум, ноҳақ факиру бечора, етим, гарибларнинг бургутлар панжаи маргидан баҳо килди... Букун Остроумов, Илминский кабиларнинг тарбиясида яшаган ва анинг маслакига хизмат этувчи, ватандаги ўз орамиздан чиккан дин хоинларини ҳаётларин хақиқат майдонига отур. Ноҳақларни шарманда... килур».

«Истибдод курбонлари»да рус началниги огир меҳнатдан ўлиб қолган ўзбек йигитини топиб: «Кўтаринг бу собаканинг ўлигини», дейди. Ҳеч қайси ёзувчи ўша вақтда чоризм башарасини Хамза каби дадил фош этган эмас. 1917 йил 21 октябрда ёзган «Уён Ватан» шеърида «Бу кун миллатга ўлсун харна химматимиз», «Битди истибдод, етсун хуррият», «Битсун назорат, куллик, асорат» деб хайқирди. «Туркистон Мухториятина» шеърида эса «Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати, кўтарилди асорат, хўрлик иллоти», деб қувонади.

Бу гаплар бежиз айтилмаган эди. Хамза ўз юртида, Россияда ва ундан ташқарида юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеалардан яхши хабардор эди. Жадидлар отаси деб шуҳрат таратган Исмоил Гаспиралини ўз устози деб билган шоир у вафот этганда шеър ва мақола ёзиб, «ботди хуршиди жаҳон», дейди. Туркистоннинг илгор зиёлиси, машҳур жадид Мунавваркорини эса, «мухтарам устози олий», «маънавий ота», деб ҳисоблайди. Унинг «Сарикгул» (1916) тўпламидан «Яшасун чин ватан ўгли», деган шеър ҳам ўрин олган. Ундаги «Яша, Чайкин, Яшасун чун ватан ўгли Хўжаев» деган мисра бўлиб, хар тўртликдан сўнг (9 тўртлик) такрорланиб келади. Убайдулла Хўжаев ва Вадим Чайкин ўша даврнинг илгор зиёллари, сиёсатчилари эди. «Садои Туркистон» газетасига бош муҳаррирлик қилган Убайдулла Хўжаев машҳур адвокат бўлиб, Кўкон Мухторияти ташкил топганда мудоффа нозири ўрнини эгаллаган эди. Вадим Чайкин «Голос Туркестана» газетасининг бош муҳаррири бўлган. Туркистондаги эсерлар партиясининг бошлиғи сифатида Бехбудий, Закий Валидийлар олдинга сурган Туркистонга федерация мақомини бериш гоёсини фаол қўллаб-қувватлаган арбобдир. Хамза бу икки шахсни Туркистон халқининг огир, ночор аҳолидан оқ подшоҳни хабардор этувчи ва оғирини енгил қилишни сўровчилар, деб билади.

Хамза Аҳмад Закий Валидий Тўгон билан дўст бўлган, у билан бирга халқ орасида тарғибий-ташвиқий ишларни олиб борган. Валидий ҳам уни хурмат қилган ва

Туркистондаги энг машхур, фаол сиёсий арбоблардан бири, деб ҳисоблаган. Маълумки, Закий Валидий зўр олимлигидан ташкари Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси сифатида тан олинган, «Туркистон Миллий Бирлиги» кўмитасининг раиси бўлган, жуда кўп сиёсий дастурлар, йўл-йўриқлар (масалан, жадидлар дастурининг) муаллифи бўлган ва ҳатто Ленинга катта мактуб ёзиб, барча ваҳшийликлар, адолатсизликлар, шовинистик сиёсат ва майда миллатлар ҳақ-ҳуқуқининг поймол қилинишида, эҳтимол, «йўл қўйилган ҳатолар бошида сиз ўзингиз тургандирсиз» дейишга журъат этган сиёсатчидир.

Тошкентда ўтадиган «Туркистон Миллий Бирлиги» конгрессига катнашувчилар тўғрисида сўзлаб, Валидий шундай дейди: «Лекин Туркистоннинг таникли сиёсий арбоблари Алихон Букайхон, Турор Рискулов, Аҳмад Бойтурсун, Муҳаммаджон Тинишбоев, ўзбеклардан Мунавваркори, Бухородан Ҳақимзода, Мирза Абдулқодир Муҳиддин, туркманлардан адвокат Қақажон Бердиев ва бошқалар узок вақт болшевиклар махсус хизматларининг таъкиби остида бўлганликлари сабабли бу конгрессга кела олмайдилар» Закий Валидийнинг мана бу фикри Ҳамзанинг қалбидан муҳторият гоёси чуқур ўрин олганини ва «Муҳторият ёки автономия» драмаси, кейинча «Туркистон Муҳториятина» шеърининг дунёга келиши бежиз эмаслигидан далолат беради.

«Мен ва Бехбудий, тошкентлик ёш муҳаррир Толибжон, ёш ўзбек шоири Чўлпон, нўгайқўргонлик татарлардан Тохир, Самарқанддан Ҳақимзода билан бир қанча шаҳарларга бориб йигилишлар ўтказдик, турли-туман жойларда бўлиб, Туркистон Марказий Шўросига одамларни жалб қилдик. Натижада Муҳтория фикрининг асл душмани саналган кадет партиясининг Тошкентдаги бошқармаси ўз таъсирини йўқота бошлади. Июнь ойи бошидан бошланган кураш натижасида Муҳторият гоёсининг таъсири ҳамма ерда қучая борди». Валидийнинг бу гаплари Ҳамзанинг сиёсий кураш жаҳасида фаол ишлаганидан яна бир далилдир.

Маълумки, 1917 йил бошларида Туркистон Миллий Шўроси тузилади ва унинг гоёси Ҳамзани ҳам мафтун этади. У «Таржимаи ҳол»ида 1917 йил бошида Шўрои исломнинг озуқа шуъбасига кириб, иттиҳод таъмин жамиятини ташкил этишда катнашганини ёзади. Шу пайтларда «Ҳой, ишчилар», «Биз ишчимиз», «Ишчилар, уйгон», 1918 йили «Туркистон Муҳториятина» шеъри билан кетма-кет «Уйгон», «Яша, Шўро» каби шеърларини ёзган. Бу шеърларнинг мағзини миллий ишчилар синфини яратиш ва миллий шўрони ривожлантириш гоёси ташкил этади. Фикримизнинг ишоти учун яна Закий Валидийнинг Мустафо Чўқаевга ёзган катта мактубидан бир парча келтирамиз: «1917 йилнинг июнида Самарқандда Ҳамза Ҳақимзоданинг, Маҳмудхўжа Бехбудий билан менинг миллий ишчилар қасаба уюшмаларини ташкил қилиш йўлидаги фаолиятимизнинг асосини ташкил қилган тадбир шу бўлди. Озарбойжон миллий социалист партияла-ри, мусоват партияси 1918 — 1919-йилларда бундай миллий қасаба уюшмаларини жуда яхши уюштиришди. Биз социализмни ҳар бир миллатнинг ўзига ҳосликларини кўзда тутиб, ҳар бир миллатда майдонга келган уюшмаларнинг Русия доирасида уюшиб бирлашган демократик федерация тариқасида кўз олдимишга келтирар эдик. Диктатура тартибига каттик қарши чиқдик... 1919 йилда Туркистонда социализм гоёси қенг тарқалди. Социалист бўлмаган бирорта партия тузиш имқони берилмади, тўхтатиб қўйилди». Ҳамза ўз «Таржимаи ҳоли»да «1917 йилнинг 28 майида Қаландархонада 400 га яқин рабчийларини тўплаб, зўр намоиш қилиб, рабчий меҳнатқашлар жамияти ташкил қилдик», дейди. Агар шоирнинг «Ҳақингни ол, ишчилар» («Ҳой ишчилар»), «Замона

келди, кўтарайлик оёк остдан бошимиз» («Биз ишчимиз»), «Ишчилар уйгон, уйгон. Сенга ишлашга етишди замон» («Ишчилар, уйгон») мисраларига эътибор берсангиз, уларда ўша Закий Валидий таъкидлаган гоя рухи борлигини англаш мумкин.

Шоир советлар даврида кўп шеър ёзмади, йигирма саккизтача шеърдан ўн тўрттаси хотин-кизларни илм-маърифатга ва эрка чорловчи асардир. Бир неча шеърларида халкни уйкудан уйготиш ва озодлик қарор топганини қутлаш ётади. Бу ерда Анвар Пошонинг адъютанти Мухитдинбекнинг Закий Валидий тўғрисидаги мақолидаги (1928) «Закий Валидий рус инкилобига катта умид боғлади. Туркий халқларга инкилоб бир нажот ва бахт келтиради, деб ишонди. Лекин умидлари рўёбга чиқмади. Закий Валидий Анвар Пошо билан алоқа боғлаб, болшевикларнинг хийла-найранглари яхши тушунгандан кейин бир канча вақт бекиниб юриб, иш қўришга аҳд қилди ва шундай қилди ҳам...», деган фикрини келтириш ўринли. Хамза ҳам, Чўлпонлар ҳам дастлаб худди шундай адашдилар. Тўғри, Хамза совет ҳукуматининг ўз одамига айланишга ва уни қўллаб-қувватлашга интилди. 1926 йили унинг дўсти Сўфизодага «Ўзбекистон халқ шоири» ва Хамзага «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» фахрий унвонлари берилган бўлса-да, Сўфизода 1937 йили ўлдирилди. Хамза эса доим тазйик остида юрди, бирор ерда муқим ишлаш имкониятига эга бўлмади. «Таржимаи холи»-да айтилишича, ганимларининг унга «очик хужумга тикланганларини билиб», Бухоро ва Хоразмга кетиб қутулади. Хамзанинг русларни фош этувчи асарлари, миллий мухториятни орзу қилган шеърлари, Закий Валидий, Мунаввар Кори, Чўлпон, Бехбудий каби замонасининг илгор зиёлилари — адолат ва ҳақиқат учун курашувчилар билан дўстлиги шўро тузумининг махсус кўрикчиларига аён эди. Шунинг учун уни ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жихатдан қийнадилар. У дўстлари ва юкори ташкилотларга ёзган ўнлаб мактубларида «ёрдам сўрасак бизга тесқари қарайдилар», «ёзувчи бўлмай ва дунёга келмай ҳам ўлай», «ҳозирда кўриб турган қунларимни итлар кўрмайдур», дейди.

Бир қайдида «Оч туришга чора йўқ, ўғирликка укув йўқ. Мардикорликка қуч, усталикка хунар йўқ. Дехқончиликка ангал-дангал. Ўлишга текин ажал йўқ. Қочай десанг, на йўл бор, на тинч жой. Муни устига сан ҳам бўларсанда шуларга ўхшаган бедин, ноинсоф бир болшовий», дейилган. Хамза 1928 йил 25 сентябрда бир дўстига йўллаган мактубида ҳаётининг ҳавф остида қолганлигини айтиб,» пичогимнинг гулдастаси синмасун эди. Ул игвогарларнинг тегишлик қораларини кўрмасликлари яна бир зарба бермай қолмас», деб ёзади. Кўп ўтмай, 1929 йил 18 мартда эса Хамза ваҳшийларча ўлдирилади. Бу ишда сиёсий қучлар ҳам иштирок этганига шубҳа йўқ.